

QOŞA SÖZLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Aida SALAHOVA,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azərbaycan dili kafedrasının dosenti

Bədii əsərlərin ideyası, məqsəd və qayəsi ilə yanaşı, onun dil xüsusiyyətləri də cazibədar bir estetik aləmdir. Bədii əsərin məzmunu onun canıdırsa, dil bu cana həyat verən, onu oxucuya çatdıran, gözündə gözəlləşdirən əsas amildir. Bədii əsərdə hər bir sözü yerli-yerində işlətmək, onu ideya xətti ilə, mətləblə, bədii həqiqətlə bağlamaq yazıçının ustalığını, onun dilə yaradıcı, səmərəli münasibətini bildirir. Belə bir cəhət İ.Əfəndiyevin romanlarının söz materialı üçün daha xarakterikdir. Məsələn, "Söyüdlü arx" romanındaki güney və quzey sözlərinin əks mənalığı ilə həyat tərzini etibarlı ilə bir-birinin əksi olan iki kənd (qışlaq) qarşı-qarşıya qoyulur. Adı ilkin mənasında gün, günəş sözü ilə bağlı olan Güney qışlaqdakı həyat, Quzey qışlaqdakından fərqlənir. Güney qışlaqda elektrik işığı da, su da var, camaatın güzəranı da yaxşıdır. Quzey qışlaqda isə bunların heç biri yoxdur. Belə sözləri mənimsəyib işlətmək, onlardan ictimai hadisələri mənalandırmaq üçün istifadə etmək ciddi söz duyğusunun nəticəsidir. Yaxud "Söyüdlü arx" birləşməsi oxucunun gözü qarşısında kənd həyatının canlı bir tablosunu yaratmırmı?

"...Günün bu isti vaxtında, Söyüdlü arx cazibədar bir sərinlik və tərəvət vəd edirdi. Mən evvandan düşüb onun qırağına getdim və kölgədə bitmiş cavan çayırıların üstündə oturaraq ayaqlarımı suya salladım. Söyüdlü arxın təması ipək kəlağayı kimi xəfif və yumşaq idi. Baş-başa vermiş söyüdlərin altı ilə sakit-sakit axan suyun üzərində təyyarəyəbənzər bənövüş böcək-

lər uçuşur, yaşıl yarpızlara qonurdular. Yarpızlar onların ağırlığına davam gətirməyə-rək əyilib suya dəyir və aramsız titrəşirdi".

Ədib burda həyatı, mənzərəni o qədər sadə və təbii boyalarsız təsvir etmişdir ki, elə bil sənət əsərini yox, canlı həyatı müşahidə edirsən.

İ.Əfəndiyevin dili çox sadə, şirin və eyni zamanda söz ehtiyatına görə zəngindir. Onun əsərlərində mənası oxucu üçün aydın olmayan sözlərə rast gəlmək çətindir. Bu, bir tərəfdən yazıçının gözəl və zəngin ana dilimizin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən Azərbaycan ədəbi dilinin bu günkü yüksək inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Əlbəttə, bədii əsərdəki hadisələr, xarakterlər, obrazlar müxtəlif olduğu kimi, onun dilinin lüğəti də zəngin və tükənməz olur. Çünki hər bir hadisəni, xarakteri və vəziyyəti ifadə etmək üçün ən dəqiq və ifadəli sözləri seçmək lazımdır. Bu zaman dilin inikas tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə imkanları və qüdrəti meydana çıxır. Bəzən yazıçı əsərində diləktik sözləri, artıq işləklidən çıxmış arxaizmlər də işlədir və onları öz niyyətinə, üslubuna tabe edir. Məsələn, "Söyüdlü arx" romanındaki "Yallı" rəqsini ifa edənlər belə təsvir edilir:

"Ayaqlarında yüngül məs, başlarında qıyqac qoyulmuş gümüşü papaq, əynlərinə uzun atlas arxalığ, vəznəli çuxa, bellərində kiçik xəncər olan səkkiz nəfər boylu-buxunlu, incə, şivərə gərdənli qəşəng oğlan qol-qola tutuşub, musiqinin cəsur ahənginə uyğun oynadıqca babalarının artıq bir nağıl olmuş həyatı gözləri-

mizin qarşısında canlanır". (Seç. əsərləri, I cild s. 410-411)

Babalarımız nağıla çevrilmiş həyatın təsviri üçün bu mətndə işlənan bir çox söz və ifadələrin bəziləri artıq işləklidən çıxmışdır. Lakin babalarımız xatırlayanda və təsvir edəndə bu sözlərsiz keçinmək istəməyən yazıçı onların vasitəsi ilə dilini daha da zənginləşdirir.

Bələliklə, bədii ədəbiyyatda obrazları, təsvir olunan obyektləri, hadisələri özünəməxsus əlamət və keyfiyyətləri ilə oxucuya çatdırmaq üçün müasir ədəbi dil baxımından "kənar", qeyri-fəal" görünən söz və ifadələrdən də öz üslubu çərçivəsindən istifadə edir. Belə bir meyl İlyas Əfəndiyevin bədii əsərlərinin dilinə, üslubuna salıstıyına zərər gətirməyərək onu daha da zənginləşdirir, estetik, cəhətdən əlvanlaşdırır.

Ədibin romanlarının sözdən istifadə xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərmək lazımdır ki, yazıçı bir qayda olaraq romanların surətlərini dilindən istifadə üslubu ilə yazdığına görə müəllif təhkiyası, eyni zamanda, obrazların təhkiyasıdır. Müəllifin təhkiyası obrazların təhkiyası şəklində olduğu üçün romanların dilində, canlı danışıq dilinin ünsürləri özünü aydın üslubi sistem şəklində göstərir. Digər tərəfdən də canlı danışıq ünsürləri surətlərin nitqində özünü göstərir, xarakterlərin tipikləşdirilməsinə şərait yaradır.

Nəsr əsərləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, İ. Əfəndiyevin lüğət tərkibində canlı danışığa xas olan sözlərdən həmişə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Sənətkar ümumxalq dilinin, canlı danışıq dilinin bütün dərinliyinə varmış, bu dilin zəngin xüsusiyyətlərini həm təhkiyasında, həm də surətlərin danışıqında ustalıqla işlətməmişdir. Belə bir cəhət, məsələn, qoşa sözlərin işlənməsində aydın şəkildə gözə çarpır.

Müəllifin elə cümləsini tapmaq çətindir ki, bir və ya bir neçə qoşa söz işlənməsin. Qoşa sözlər isə mətni naqlə çevirir:

"Adil çay-çörəyini yeyib-ışıldəkdən sonra "Qaz-69" a aylaşib işinə getdi. "Doğrudanmı Adil heç nə görə hiss etmir? ". Zehnimdən cavabı özümə də aydın olmayan bir sual keçdi və mən ev-əşiyi yığışdımb, xörəyi asaraq körpüyə getdim. Körpüşalanlar məni şən səs-küylə qarşıladılar (K., s. 237). Atam yox idi. Anam da fəhlə adam idi. İşdən yorğun-ərğın qayıdıb balaca, doğma evimizin min cür dərdi-səri ilə məşğul olurdu... (DAYD s 279) Ev-əşik, qapı-baca çiçək kimi tərtdə və sərini idi (K.s, 257) Soyuq qılınc kimi kəsirdi...Düz-dünya qar idi (Dayd, s 52) Yazda-yayda yer üzünün ən nadir gülləri, çiçəkləri ilə bəzənən, lələləri günəş işığında alışıb-yanan bu gödik, qışda qəzəblənmiş pələngə döndürdü. (DAYD., s. 53) Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də mən qabaqda gedirdim. Hamı mənimlə ayaqlaşmalı idi. Mən isə eniş-yoxuş, dərtəpə bilməyi uqurdum... "– Bir az yavaş sürsənə. Görmürsən yer-yurd şüşə kimi buz bağlayıb?" (CBH, "Azərbaycan" jurnalı 1976, № 10, s. 30); Güllübəyim xala bu otaqlardan birinə taxılı, ayn-oyun yığıb, o birində də olurdu (CBH, "Azərbaycan" jurnalı 1976, № 10, s. 31); Dəzə qurtarandan sonra yenə də yedilər-ışıldilər, o biri otaqda biş-düşə məşğul olan Gülnisə xala gəlmiş Çıraq dayına xoş gəldin elədi (DAYD., s 195); Mən gələndən bəri onların evindən dəvə-şavannın əskik olmadığımı Ağabəyimdən eşitmişdim (S.A., s. 137).

Canlı danışığa, ümumən xalq dilinə qəlbən bağlı və vurğun olan yazıçının əsərlərində üslub və təbiiilik yaradan qoşa sözlərə meyl hiss olunur. "Çay-çörək", "ev-əşik", "səs-küy", "dərd-sər", "qapı-baca", "düz-dünya", "yaz-yay", "biş-düş",

"dava-şava", "açıq-saçıqlı", "qız-gəlin" kimi qoşa sözlər yazıçı təhkiyasında işlənmisdir. Təhkiyə dilində bu cür sözlərdən istifadə etmə, əsərə bədiiilik, aydınlıq, axıcılıq gətirir, fikir genişliyinə nail olmağa daha çox imkan verir.

Surətlərin danışıqda da qoşa işlənan sözlərin müəyyən üslubi keyfiyyətləri üzə çıxır. Müəllif surətlərin nitqində belə sözləri işlətməklə deyəcəyi fikri, söyləyəcəyi əhvalatı, göstəracayı vəziyyəti daha dolğun, əhatəli, təsirli verməyə nail olur. Məsələn:

"–Deyir ata-anasını, əslini-kökünü tanımırıq. Mə yuvanın suyu olduğunu bilmirik. (DAYD, s, 216); Sonra mənə müraciətə soruşdu: –Yerin, yurdun rahatdır?" (DAYD, s, 123); Elə bu fikrin təsirini altunda qız dedi: –Artəldə arıxana düzəltmək lazımdır. Yaxşı bal verər. Düz-dünya çiçəkdir. (DAYD, s, 276); – Bu qıyamətə o gədikləri məşin qalxıb-ənə bilməz, -deyə bayaq etiraz ələyən kəndli əlini pəncərədən görünən qarlı dağlara tərəf uzatdı. –Düz-dünya buz bağlayıb" (DAYD, s, 36);

Yazıçının təsvir elədiyi həyat materialını tam mənada bilməli, varlığını ən qaranlıq, anlaşılmaz nöqtələrini belə öz əcazkar qələmi ilə işıqlandırmağı bacarmalıdır. Belə bir sənətkarlığın işinin öhdəsindən cəsarətlə gələnlə gürkəmli sənətkar İ. Əfəndiyevin bədii nəsrində bir çox qəbərç seçilən bədii-üslubi məziyyətlər diqqəti cəlb edir. Bunlardan yazıçının əsərlərində işlənan qoşa təyin epitetlər xüsusən əhəmiyyətlidir. Bu cür sözlər əsasən yaxın mənalı olmaqla, bir növ sinonim cərgə təsiri bağışlayır. Bəhs olunan məsələyə, hadisəyə, vəziyyətə ən çox yazıçı qiymətini, surət münasibətini bildirir, keyfiyyət, əlamət təmliyi, çəxçətkəlilik yaradır;

"Deyirlər buldozerçinini özü kimi boylu-buxunlu, gözəl bacısı da Gəncədə

Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirib (K., s. 239) ... yerli zootexnik var idi. İkizimdən birimisi qalmalı idi. Xahiş elədim məni dəyişsinlər. O, evli-əşikli adam idi. (DAYD, s, 14); Sankiyənk əlavə etdi: Güll kimi təmiz-tarıq, ağayana arvadı, özü də bizi o qədər çox istəyir ki... (SBH, "Azərbaycan" jurnalı, 1976, №10 s, 7); Satenik Ayratpətovna axırncı sözü elə səmimi dedi ki, elə bil onun özü də dünyanın dərdsiz-qəmsiz və xoşbəxt adamı idi. (K., s 257)

"Boylu-buxunlu", "evli-əşikli", "təmiz-tarıq", "dərdsiz-qəmsiz" qoşa təyin epitetləri özünəməxsus üslubu çalar kəsb edir. Belə ki, "təmiz-tarıq" ifadəsi "güll kimi", "boylu-buxunlu", "buldozerçinini" özü kimi boylu-buxunlu, gözəl", "dərdsiz-qəmsiz" dünyanın ən dərdsiz-qəmsiz və xoşbəxt" müqayisə mənalı birləşmələri ilə işlənilən personajlardakı paklıq, eynisizlik və s. kimi sifətlərin dəqiq əks etdirilməsini təmin edir.

Bəzən qoşa təyin-epitetin birinci tərəfi fəli bağlama, ikinci tərəfi isə hərəkət mənalı sözlə ifadə olunur, müəyyən məhdudiyət, komiyət bildirmək üçün canlı danışıq xatırladın ifadə yaradır.

"Yoldaş Adil, olub-qalan taxtana sizə verdik. Bir az səbr ələyin". (K., s 245)

Əzərdəki hadisə və proseslərin bu və ya digər əlamətini bildiren sözlər ayrılıqdakı monarlarından fərqli olaraq düşdüydü mətn mühtidənə yeni üslubi çalar kəsb edərkən təbii səslənir, canlı danışığa xas ovqat, ruh yaradır.

"–Nəca lazımdır deyil?" –Soltan açıqla cavab verdi. Naqalnik burdan-bura bizimlə məsləhətləşə bilməzdi? (K.,s.253)

"Orda-burda dalbaladı lildirm çaxıb meşəni və dərələri işıqlandırdı. (K.,s.291)

"Orda-burda" sözləri konkret məzmun bildirməklə "Ətrafda" sözünü qismən

əvəz edə bilirsə, sonuncu sözdə ümumilik məzmunu güclüdür.

“Biz haray-həşirlə heyvanları o taya qovduqca sel də güclənirdi”. (SBH., “Azərbaycan” jurnalı, 1976, №10, s.18).

Burada yazıçı vəziyyətin çətinləşdiyini, böyük təhlükə gözlənildiyini təsvir etmək üçün təhkiyəsində təkcə “harayla” yaxud “həşirlə” işlətsəydi, mənə, məzmun cümlədəki kimi dolğun çıxmazdı. Müəllif “haray-həşirlə” zərfini mətnə gətirməklə heyvanların narahatlıq, təşviş doğuran səs-küylə, həm də cəld, əl-ayağa düşməklə qovulmasını göstərmək istəmişdir. Başqa misal:

“Sərvər hələm-hələm hirsələnəzdi, hirsələnəndə isə üzünü görmə. (SBH., “Azərbaycan” jurnalı, 1976, №11, s. 39); Külək hərdəm-hərdəm qarı sovurduğu üçün bu işıqlar tez-tez gözdən itir, sonra yenə də qatı qaranlıq içindən zahir olurdu” (DAYD, s.9)

Adətən “o” və “bu” işarə əvəzlilikləri danışıq dilində “müəyyən vaxtdan bəri”, ondan sonra” mənalərini ifadə edib, uğurlu bir deyim təsiri bağışlayır. Ədib belə deyim və birləşmələri surətin danışıqında ustahqla, yerli-yerində ekspressiv məqamda işlədir:

“İndi odu-budu halı özündə deyil” (SA., s.66)

Müəllif real həyat lövhələrini, təbiət təsvirlərini, kənd həyatı və məişəti mənzərələrini yaratdığı, canlandırdığı kimi, personajın nitqinə, surətlərin özünəməxsus savad, anlaq dərəcəsinə xas olan bir tərzdə danışdırılmasına da xüsusi əhəmiyyət verir. Məsələn, rayon icraiyyə komitəsinin sədri

Hümmət Qərənfil bacıya belə müraciət edir:

“-Ay dayıdostu, elə hey durna kimi o yana, bu yana süzürsən, gəlib otursana” (SA., s.53).

Xalq arasında dayı arvadına “dayıdostu” deyilir, bunu yazıçı yerində işləməklə zərif üslubi effekt yaradır. Müəllifin başqa bir qəhrəmanı Səriyyənin dilində isə “əmidostu” sözüne rast gəlirik.

“-Səltənət əmidostum bağdadır?- Mən özümü yaxın göstərmək məqsədilə qəsdən Səltənət xanım əvəzinə “Səltənət əmidostu dedim...” (K., s.293)

Bundan başqa müəllif canlı danışıq dilindən özündən böyüyə hörmət, kiçiyə nəvaziş, qayğıkeşlik, əzizləmə məzmunu bildirən sözlərdən istifadə edir. Yeri gəldikdə yerli danışıq məxsus sözlər surət nitqində çox sərrast işlədilir və həmin sözlər asanlıqla anlaşılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamil Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. ADU, 1981, s. 12-13.
2. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) Bakı, 1972, s. 62.
3. Azərbaycan dilinin grammatikası. II hissə. Azərbaycan EA nəşriyyatı. Bakı, 1959, s. 278.
4. Десницкая А.Б. диалектные формы устной речи хролов историй языка. Л., 1970, стр. 70.
5. Жирмунский В.И., Зарифов Х.Т. Узбекское народное георический эпос. М.1947, стр.428.
6. Иванова И.П., Михайлова М.В. Структура многокомпонентных обращений в русского фольклора. Петрозаводск, 1979, стр. 53-59.